

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1994

6

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1995, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag:

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0510-X

PALEO-AKTUEEL

6

redactie

Mette Bierma

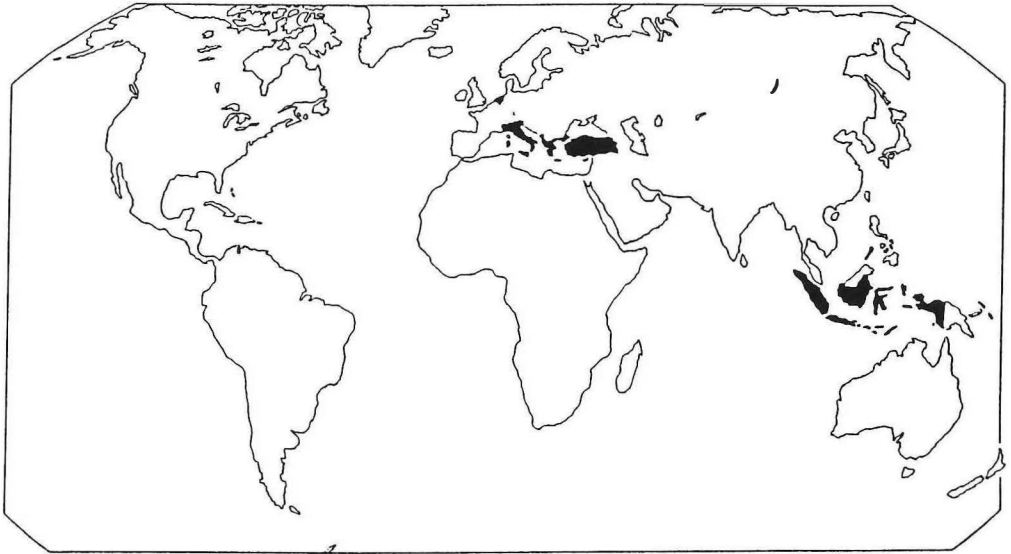
Jurjen M. Bos

Otto H. Harsema

Vakgroep Archeologie

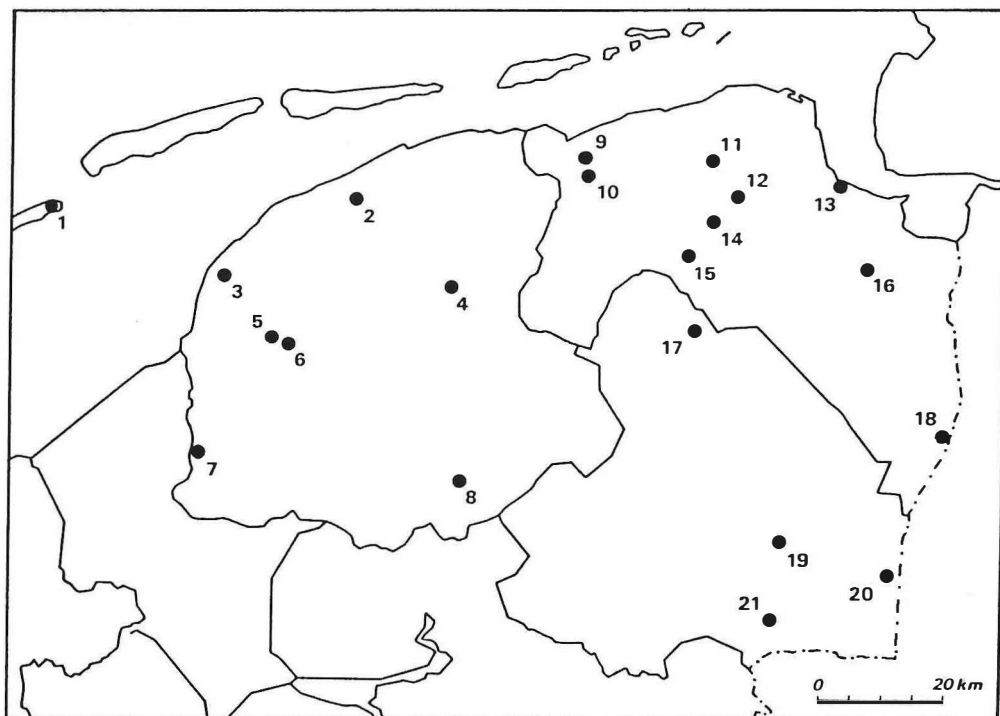
Groningen, 1995

In deze aflevering: Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland en Turkije

In deze aflevering uit Noord-Nederland

1. Oost-Vlieland; 2. Hallum; 3. Wijnaldum; 4. Suameer; 5. Wommels; 6. Oosterend; 7. Hindeloopen;
8. Oldeholtwolde; 9. Ulrum; 10. Houwerzijl; 11. Toornwerd; 12. Lellens; 13. Heveskes; 14. Thesinge;
15. Groningen; 16. Midwolda; 17. Yde; 18. Hasseberg; 19. Schoonoord; 20. Barger-Compascuum;
21. Dalen.

INHOUD

D. STAPERT	
De vuistbijl van Oldeholtwolde (Fr.)	9
L. JOHANSEN EN D. STAPERT	
‘Vuur-stenen’ in het laat-Paleolithicum	12
H. WOLDRING	
Palynologische aanwijzingen voor akkerbouw in het 10e millennium BP in Centraal-Anatolië?	16
B. BOEKSCHOTEN EN D. STAPERT	
Tijd slijt	20
D.L. BEKKER	
Leang Burung 2: 10.000 jaar continue bewoning?	23
A.L. BRINDLEY	
Datering van bouw en gebruik van de Papeloze Kerk (D49), op grond van het aardewerk	27
A. UFKES	
Een bijzondere scherf uit Kolhorn (N.-H.)	30
J. HIELKEMA	
Een onderzoek naar de vondstcontext van de bronzen bijlen die in Noord-Nederland zijn gevonden	34
O.H. HARSEMA	
Een bronsstijldhuis gebouwd bij Emmen (Dr.)	37
H.A. GROENENDIJK EN W.A. CASPARIE	
XXVII (Bou) Hasseberg (Gr.). Een daloversteek in een Westerwoldse ‘ril’	41
J.M. BOS, J. SCHEFFER, E. TAAYKE EN H.T. WATERBOLK	
De kolonisatie van de Friese klei: opgraving Wommels-Stapert (gem. Littenseradiel, Fr.)	45
O.H. HARSEMA	
Nieuwe ijzertijdontdekkingen onder het oude bouwland van Dalen (Dr.)	49
J.M. PASVEER	
Archeologisch onderzoek in Irian Jaya. Verslag van een eerste oriënterende reis	53
G.J. DE LANGEN	
Archeologische terreinwinst. Pleidooi voor archeologische erfgoedplanning in Friesland	56

G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, T.M. PERGER, S. WENTINK EN M.H. WISPELWEY Tussen beleid en wetenschap. Tussentijds bericht over het project Bescherming Op Maat in Friesland	60
J.M. BOS Terpzoelen	64
P. ATTEMA Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome; de Sezze survey, Italië	67
ZOÏ MALAKASIOTI, VASSO RONDRI & REINDER REINDERS Groninger bijdrage aan Griekse monumentenzorg	71
J. SCHEFFER Archeologische veldverkenningen in het ruilverkavelingsgebied Wommels (Fr.)	75
J. SCHELVIS Mijten op de achtergrond. Belang, definitie en mogelijke herkomst van de achtergrondfauna in subfossiele mijtenfauna's	78
A.T. CLASON Het Jacobschaap, een oud Nederlandse ras?	82
R. BAKKER Stuifmeel van veldzuring en schapezuring: aanzet tot ecologische en archeologische interpretatie	85
A.D. DE VRIES EN S. BOTTEMA De paleohydrologie van het Reestdal (Dr.)	89
M.C. GALESTIN Egyptisch godinnenpaar op Groninger wierde?	91
J. BANDEL, A. BRENNAN, H. HALICE, K. VAN DER MEULEN, J. NICOLAY, M. ROOKE, E. VAN DER SCHAFT, J. VELDHUIS EN M. WIGGERS Speurtocht naar de vindplaats van 'het meisje van Yde' (Dr.)	94
S. BOTTEMA Het ontstaan van het veentje van het meisje van Yde (Dr.)	96
S. BOTTEMA Het oppervlaktemonster: de relatie tussen stuifmeelregen en vegetatie	99
T. LOOIJENGA Toch runen uit Wijnaldum (Fr.)?	102

A.G.F.M. CUIJPERS	
Fysisch antropologisch onderzoek van de crematie van Wijnaldum (Fr.)	106
A.G.F.M. CUIJPERS, H.A. GROENENDIJK & P.B. KOOI	
Een grafveld uit de vroege middeleeuwen bij Lellens (Gr.)	109
E. KNOL	
Een nieuw ontdekt vroegmiddeleeuws grafveld: Ulrum-de Capel (Gr.)	112
J.W. BOERSMA	
Een 'inkijkoperatie' in de wierde Heveskes (Gr.)	115
A. JAGER	
Twaalfde-eeuwse bewoningssporen te Suameer (Fr.)	119
A. ZWART	
Thesinge (Gr.) via de boor: veen, klei, woudgrond en het klooster Germania	123
P.B. KOOI	
Op ieder potje past een deksel	127
J. MOLEMA	
Een steenhuis te Midwolda (Oldambt, Gr.)	129
B. HUIZENGA EN A. JAGER	
Onderzoek naar de diaconie van Oost-Vlieland	133
J.M. BOS, J.M. PASVEER EN T.B. VOLKERS	
Uit de illegale snijkamer? Vondelingen uit Hindeloopen (Fr.)	135
A.F.L. VAN HOLK	
Thuishaven Groningen	138

Tineke Looijenga¹

De recente opgraving van de Wijnaldumer terp Tjitsma leverde tot mijn groot verdriet geen voorwerpen met runen, hetgeen toch te verwachten kon zijn uit een 'elitaire' terp. Bovendien waren er in de buurt runen gevonden: in de Wijnaldumer dorpsterp reeds in 1914 en in 1992 nogmaals een runenobject 'ergens' in Wijnaldum (met metaaldetector). Maar nu hebben de arendsogen van Ernst Taayke op een onaanzienlijk 5e-eeuws zwart scherfje iets ontdekt, dat heel wel een rune kan zijn, of wellicht zelfs twee runen! Met het blote oog valt er nauwelijks iets te ontwaren, maar onder loupe of binoculaire ziet men onmiskenbaar een typische runenvorm, die van de rune **a**! Zij is enigszins merkwaardig geritst, met een zwierige haal aan haar top. Bovendien lijkt zij aan haar voet ook een uithaal te hebben, maar dit ziet er serieus uit als een opzettelijke driehoek: een op de kop staande rune **w**, aan de hoofdstaf van de **a** vast.

De scherf is zeer klein en vertoont dus misschien een onderdeel van een langere inscriptie.

Tot voor kort was ik de mening toegedaan, dat aardewerk uit de eerste eeuwen van onze jaartelling weliswaar met allerhande geometrische ornamenten versierd kon zijn, maar dat daaronder geen runen in de ware zin des woords werden aangetroffen. Een voorbeeld van zo'n ornament is het kruis tussen twee lijnen, links en rechts: . Dit lijkt op de rune voor **d**, maar de vorm is tevens die van een algemeen en stokoud ornament. Als zo'n teken bovendien geïsoleerd voorkomt, dus als er geen andere 'runen' op de pot aanwezig zijn, dan zou ik niet in de eerste plaats aan een runeteken denken.

Er zijn meer van zulke multi-interpretabele tekens op aardewerk, maar nooit met een uitgesproken 'runisch' karakter, zoals een **a**: of een **f**: of een **p**: . Wel vind je tekens als **B** en **R**, maar dat kunnen ook Romeinse letters zijn.

In diverse runologische handboeken, zoals Arntz & Zeiss (1939) en Krause & Jankuhn (1966) worden wel potten afgebeeld met suggestieve lijnen en krassen, maar authentieke typi-

sche runenvormen ontbreken.

In Angelsaksisch Engeland zijn echter urnen gevonden uit de 5e, 6e eeuw, die duidelijk en zonder twijfel runen vertonen. Dat zijn de potten van Spong Hill, versierd met stempelindrukken, waardoor in spiegelbeeld het bekende **alu** 'bier' of 'heil' te lezen valt. Gespiegeld, omdat zowel naar links als rechts gelezen kan worden; elke rune wordt eigenlijk dubbel afgebeeld. Peter Pieper, archeoloog en runoloog te Düsseldorf, heeft deze leesmogelijkheid ontdekt op de Spong Hill potten en van hem stamt de term *Spiegelrunen*. Een andere aardewerkvondst uit Engeland is de Loveden Hill urn. Deze pot draagt een tamelijk lange runeninscriptie die helaas nogal slordig is ingeritst, zodat niet volledig duidelijk is wat er staat. Na zorgvuldige bestudering en systematisch onderzoek naar de leesmogelijkheden van de verschillende runen, komen twee interpretaties in aanmerking: *Sithæbæd krijgt (een) graf* of *Sithæbæd (de) dienstmeid (haar) graf*. (Uitstekende foto's van de potten staan in Page, 1987).

Hoe je de tekst ook interpreteert, zowel Spong Hill als Loveden Hill dragen duidelijk runen, daarover is iedereen het eens. Moeilijker wordt het als een voorwerp slechts één rune vertoont, dan krabt men zich achter het oor en overweegt de mogelijkheid van eventueel toch een ornament of een eigendomsmerk. Een enkel runeteken is geen tekst, geen woord, heeft wellicht ook geen andere betekenis dan versiering of merk te willen zijn. Voorstelbaar is, dat men de pispot van de kookpot wenste te onderscheiden en daarom één of beide van een merkteken voorzag.

Overwogen is wel, of een enkele rune als symbool opgevat moet worden, als afkorting gezegd, van haar naam. Elke rune heeft een naam en dus een betekenis; zo staat de rune **a** voor **ansuz* 'god' en de rune **f** voor **fehu* 'geld, roerende goederen, bezit', vgl. Latijn *pecunia*.

De runennamen zijn overgeleverd op perka-

ment, opgeschreven door monniken in overwegend Angelsaksische kloosters. Zij vatten het runenschrift op als exotisch, zoals Hebreeuwse en Arabische letters. Bij elke runennaam hoorde een epigram, een raadselachtig versje over de betekenis van de naam, beginnend met de klank die de rune vertegenwoordigt; bijvoorbeeld over de **y** van *yr* 'boog': 'de boog is een bron van vreugde voor edelen en de gewone man; staat fraai bij een ruiter, ferm op een expeditie, maakt deel uit van wapentuig'. De boog is gemaakt van taxushout; Oudengels *yr* betekent 'ijf', oftewel 'taxus'.

Dit stuk zou nooit nu, op dit moment, voor *Paleo-aktueel* geschreven zijn, als er niet, ongeveer tegelijkertijd met de Wijnaldumer scherf met een **a**-rune, nog een stuk aardewerk opgedoken zou zijn met één **a**-rune. Dat gebeurde aan de universiteit van Kiel, waar men op een archieffoto en een onvolkomen vondstbericht stootte. Niets is er dus bekend, althans zeer weinig; het gaat om een vondst uit de streek bij

Randsborg/Eckernförde in het noordoosten van Schleswig-Holstein. De scherf is zoek; de opgraver is overleden. Alleen een foto is wat ons rest. Nu zou er nog niets aan de hand hoeven te zijn, want wat moet je per slot met een scherf met één rune, maar eigenaardig is, dat het fenomeen niet op zichzelf blijkt te staan. Want ook in de Engelse Midlands is een pot met een **a**-rune gevonden: op de bodem van een bronzen schaal uit Willoughby-on-the-Wolds, Nottinghamshire. Dit type pot werd geïmporteerd uit vermoedelijk het Rijnland en wordt in Engeland in rijke graven uit de 6e eeuw of eerder aangetroffen.

Geografisch is het gebruik een pot te voorzien van een **a**-rune dus verspreid van Schleswig-Holstein (*Angeln*), tot Engeland (de Midlands) met daar tussenin Wijnaldum (*en route*).

Voorts vinden we een hakenkruis met zijspruiten: op een 5e-eeuws *Ebergefäss* uit Liebenau, bij Nienburg (Niedersachsen). In feite lijkt dit teken op een **a**-rune vastgezet aan een kruis, die als de rune **g** opgevat kan worden: **ga**, een

Fig. 1. De **a**-rune op de pot (ca. 6× vergroot). De rune staat gekeerd: **ᚨ**, een schrijfmogelijkheid die veel voorkomt in oudere runeninscripties en andere archaïse alfabetten.

zogenaamde *Binderune*, dat is een combinatie van twee in elkaar geschreven runen. Eenzelfde teken staat op een lantschacht uit Kragehul (Fyn) en op een bracteaat uit Undley (Suffolk), beide 5e eeuw. In zowel Kragehul als Undley wordt dit megateken *communis opinio* opgevat als *Binderune* voor de sequentie **ga**. Merkwaardig genoeg drie keer herhaald, zodat men verbaasd kan lezen: **gagaga** (Kragehul) en **gagoga** (Undley). Wat dit betekent weet geen levende ziel, maar suggesties zijn er genoeg.

Dan is er nog de 6e-eeuwse Hunstanton (Norfolk) *swastika brooch* met runenachtige tekens, waarvan één sterk lijkt op de *Binderune* **ga**. De tekens op het *Ebergefäss* en de Hunstanton *swastika brooch* worden opgevat als ornament, maar zo langzamerhand moeten we ons afvragen of dat zo is. Is hier sprake van een combinatie van ornament en rune?

Al deze objecten worden gedateerd in de 5e, begin 6e eeuw en steeds gaat het om woongebieden van groeperingen, die ervan verdacht worden iets met de Grote Volksverhuizing van Saksen, Angelen en Juten naar Brittannië te maken te hebben.

Overigens raakt het 'runenkruis' aardig populair door de eeuwen heen. Er zijn drie 6e-eeuwse objecten uit de Zuidduitse runentraditie bekend. Eén daarvan is een prachtige gouden fibula uit Soest (Westfalen), met almandijn ingelegd en op de achterkant een naam **gatano**. De **g** is het kruis, de overige runen zijn aan of tussen de takken gevlochten. Dan is er nog een ringzwaard uit Schretzheim en een fibula uit Kirchheim Teck (beide Württemberg) met runenkruisen. De machtigste echter staan op de Zweedse steen van Rök, met een runentekst uit de 9e eeuw.

De theorie, dat één rune geen rune² is, moet misschien herzien moet worden. Vooral in Engeland lijken nogal wat voorwerpen met één rune voor te komen, zoals de rune **t↑**, maar die heeft naar mijn gevoel toch een hoog ornamentgehalte.

De kwestie is: wat hadden die Ouden voor met die **a**-rune op hun potten? Als wij dat eens wisten, dan hoefden wij niet te speculeren, wat ik nu wel **ga** doen. De **a** staat voor **ansuz* 'god'; wil dat zeggen, dat men een hoger doel nastreefde voor de pot, of de inhoud ervan? Zo-

iets zou zinvol kunnen zijn in een religieuze context en dus is er weer een mooie taak weggelegd voor archeologen: namelijk te speuren naar sporen van mogelijke godsdienstige praktijken in de buurt van een pot met een **a**-rune. Het mysterieuze **ga** op een wapen, een pot en sieraden moet een betekenis hebben, maar wat?

Misschien dat de tekst op de Undley bracteaat kan bijdragen tot een oplossing. Er staat: **gago-ga maga medu**. De twee laatste woorden kunnen vertaald worden als: 'toestemming, afspraak, van de stamgenoten'. In *Beowulf* 247 staat een passage over de aankomst van Beowulf en zijn troepen aan de Deense kust. De krijger die op wacht staat verbaast zich over de openlijke manier waarop Beowulfs krijgshaftige troep zich vertoont, en hij zegt: "Nooit kwamen hier krijgers met wapens zo openlijk, terwijl zij toch geen weet hadden van het wachtwoord, dat door onze stamgenoten is afgesproken". Het laatste staat in de oorspronkelijke tekst als *maga gemedu*. Zou het obscure **gagoga** op de bracteaat wellicht een *wachtwoord* zijn? Maar dan meer in de zin van *identificatie*. Zo zou je de singuliere runen **a** en **ga** op kunnen vatten als het *logo* van één bepaalde groep.

Naschrift

Een fax uit Kiel bracht mij op de hoogte van het feit, dat de scherf uit Randsborg-Eckernförde inmiddels is teruggevonden! Hij wordt gedateerd in de eerste eeuw van onze jaartelling - dat is wel *erg* vroeg voor runen. Maar volgens de geleerden zijn er twee runen op te ontwaren: een **a** en een **o**. Omdat het wat te vroeg en te ver is om aan *alpha* en *omega* te denken, lijkt het noodzakelijk nog eens naar andere potten en hun versiering te kijken. Niet lang geleden werd een urn bij Wanna (Landkreis Cuxhaven) gevonden - over enigerlei context is niets bekend - maar tussen ornamenten als zigzaglijnen en vierkante stempels staan tekens gekrast. De urn wordt rond 400 AD gedateerd. De tekens zijn runenachtig en *zeker* geen onopzettelijke krasen. Het eerste teken lijkt sterk op de rune **a**; de andere lijnen zijn moeilijker identificeerbaar. Voorts is er nog een 5e eeuwse urn uit Wehden (Kreis Cuxhaven) bekend, waarop een orgie aan **o** rune-vormige tekens voorkomt! De kwestie is:

zijn deze aardewerkversieringen inderdaad runen? En mocht dat zo zijn; wat is dan de connectie van runen als ornament met runen als schrifttekens? Dat laatste zou dan de symbolische rol van runentekens benadrukken. Voorlopig lijkt de bestudering van de sociale context waarin runen en (andere) symboliek gebruikt werden, de meeste mogelijkheden te bieden tot enig begrip te komen van het vroegste runengebruik - en daarmee wellicht tot ontsluiting van het raadsel waarom de Germanen een eigen schriftsysteem ontwikkelden.

Summary

*Sometimes pottery among ornamental lines shows some deliberate signs that look like runes, and sometimes even are runes. In a few cases the presence of runic writing is unambiguous, e.g. the inscriptions on the Loveden Hill pot and the Spong Hill urns, both from England, 5th or 6th century AD. Recently a fragment of a pot was found at Wijnaldum, clearly showing a sign that resembles an **a** rune. More objects are known with just one or two runes, including at least four with an **a** rune. These finds date for the greater part from the Migration Period, but a piece of earthenware from Rendsborg-Eckernförde, showing an **a** and an **o** rune, dates from the 1st century AD. The point of interest is whether these signs really are to be interpreted as runes and if so, what they mean. What is the possible connection between ornamental signs and runes? What is the relation between symbolism and writing among Germanic tribes in the Early Middle Ages? The author suggests that our knowledge of runic usage might increase by studying the social context in which runic writing was able to emerge.*

Noten

1. Vakgroep Scandinavische Talen en Culturen en Germa-nistiek, Rijksuniversiteit Groningen.
2. Rune, enkelvoud kan staan voor de gehele mededeling, zoiets als het Engelse *letter* [brief] ook staat voor alle letters, de hele tekst.

Literatuur

- Arntz, H. & H. Zeiss, 1939. *Die einheimischen Runendenkmäler des Festlandes*. Leipzig.
- Krause, W. & H. Jankuhn, 1966. *Die Runenschriften im älteren Futhark*. Göttingen.
- Page, R., 1987. *Runes* (= British Museum Publications). London.